

Поздрань Ю.В.

Інститут української мови Національної академії наук України, Україна

**ДИНАМІКА КРИТЕРІЇВ ОЦІНЮВАННЯ НОРМАТИВНОСТІ МОВНИХ
ОДИНИЦЬ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ «РОСІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ А.Ю. КРИМСЬКОГО ТА
С.О. ЄФРЕМОВА**

Загальномовні словники – це важливий націєтворчий чинник, оскільки вони є ретроспективними за своєю суттю і фіксують лексику певного історичного відтинку. «Російсько-український словник» 1924 – 1933 рр. (далі – РУС) – це фундаментальна багаторічна праця колективу лексикографів Інституту української наукової мови ВУАН на чолі з академіком А.Ю. Кримським та С.О. Єфремовим. Це був перший академічний словник, який завдяки сміливим рішенням його укладачів під час добору українських відповідників до російських реєстрових слів та формальній і смисловій адаптації запозичень вивів українську мову на новий щабель розвитку.

На думку Ю.В. Шевельова, РУС став найповнішим кодексом тогочасної української літературної мови і навіть після Другої світової війни у вільному світі зберігав «значення авторитету і закону для української літературної мови» [8: 12]. Він став «найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови» [8: 12]. Тож закономірно, що на сучасному етапі наукова й користувацька увага звернена саме до цього словника. Однак у жодних супровідних документах щодо РУСа не зазначено, що він є нормативним словником. Це зумовлює необхідність з'ясування відповідності словника вимогам нормативності. Для цього розмежовуємо поняття «лексична нормативність» і «лексикографічна нормативність» за характером об'єкта унормування (лексема і словник), а також синхронна нормативність (відповідність нормам поч. XX ст.) і діахронна нормативність (відповідність нормам поч. XXI ст.).

Лексичною нормативністю словника вважаємо відповідність лексики, зафіксованої у ньому, мовній нормі тієї доби, в яку він був створений

(синхронна нормативність). Тобто в основі словника лежить принцип відбору: до реєстру вводять лише ті слова, які отримали статус літературної норми, а нелітературні елементи (діалекти, просторіччя, жаргонізми тощо) обов'язково марковані стилістичними ремарками.

Метою дослідження є простеження динаміки у поглядах мовознавців на критерії оцінювання нормативності мовних одиниць. Це дасть змогу встановити, які з критеріїв, що були провідними на час укладання РУСа, залишилися актуальними сьогодні і в результаті цього випрацювати підходи до встановлення відповідності лексики, зафіксованої у словнику, нормам сучасної української літературної мови (діахронна нормативність).

На різних етапах розвитку лінгвістики актуальними були різні критерії оцінки нормативності мовних одиниць відповідно до різного розуміння норми. На поч. XX ст. провідними критеріями були ступінь вживаності мовних одиниць за умови авторитетності джерел і традиційність. У 1928 р. М.Ф. Сулима висловив думку, що нормативність кожного лінгвістичного явища необхідно оцінювати за такими критеріями: «як-найширша вживаність і природність котрогось факту в народній мові, зручність котрогось факту з погляду мовного поступу (нюансація думки, економія енергії, а не «паперу»), поширеність і потрібність котрогось мовного факту (коли він узгоджений із системою народньої мови) в мові письменницькій, науковій то-що» [7: 137]. Припускаємо, що саме на ці критерії орієнтувалися і укладачі РУСа, формуючи українську частину реєстру.

Під час нормативного відбору мовних засобів вирішальними є культурно-історичні чинники, а саме ступінь поширеності мовного явища та авторитетність джерела, що фіксує це явище. У 1951 р. Ю.В. Шевельов стверджував, що «норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються» [8: 9]. Таку позицію 1967 р. підтримала Є.Ф. Петрицева, яка вважала, що всі критерії мають другорядне значення – окрім критерію міри поширеності оцінки у свідомості мовців [5]. В.О. Іцкович 1981 р. наголошував, що під час встановлення нормативності мовного явища кодифікатор має опиратися на два основних критерії: відповідність моделям, які існують у мові, і вживаність (з урахуванням престижності джерела) [3: 26].

Однак сучасні науковці відзначають, що поширеність не може бути

основним критерієм нормативності, оскільки, з одного боку, поширеною і часто повторюваною може бути помилка, а з іншого, в мові існує значна кількість малочастотних явищ, які можуть не ввійти навіть до значної за обсягом вибірки. Критерій авторитетності джерела також є суперечливим, оскільки в умовах засилля масової літератури «престиж і авторитет перестали бути єдиними важелями живого мовлення» [1: 395]. Тому можна вважати, що критерії міри поширеності явища й авторитетності джерел є недостатніми для встановлення норми навіть за умови їхнього одночасного використання.

Критерій літературності, запропонований Л.В. Щербою 1957 р., також не отримав наукового схвалення, оскільки був досить невизначеним і фактично зводився до традиційності [9: 126]. У 1966 р. В.Г. Костомаров та О.О. Леонтьєв найважливішим критерієм норми пропонували вважати функціонально-стилістичну доцільність [4: 5], оскільки нормативність явища може бути встановлена лише в контексті, а не в умовах ізоляції.

У 1976 р. М.М. Пилинський найчіткіше, на нашу думку, формулює критерії літературної норми і принципи їхнього застосування: 1) територіальний критерій (культурно-історичний), 2) критерій авторитетних письменників, 3) критерій визнаних зразків, 4) критерій мовної традиції, 5) критерій відповідності законам мови, системі, структурі мови, 6) критерій поширеності (статистичний), 7) національний критерій, 8) формально-логічний критерій, 9) естетичний критерій [6: 103]. Зауважимо, що ці критерії були провідними не лише в українському мовознавстві. Протягом 1950 – 1980-х рр. польський мовознавець В. Дорошевський визначив такі критерії «мовної правильності»: 1) формально-логічний, 2) національний, 3) естетичний, 4) географічний, 5) індивідуально-авторський, 6) історичний, 7) сценічний, 8) шкільний, 9) орфографічний [11]. В.Ценьковський 1978 р. запропонував аналогічну систему критеріїв для оцінки мовних одиниць: 1) логічний, 2) функціональний, 3) національний, 4) літературний, 5) географічний, 6) історичний, 7) естетичний [10].

Вважаємо, що всі ці критерії під час кодифікування мовних явищ треба розглядати сукупно, проте вирішальним для відбору мовних засобів до реєстру нормативного словника, як слушно зауважував М.М. Пилинський, має бути «критерій відповідності системі в широкому розумінні» [6: 172]. У час укладання РУСа переважало розуміння норми саме як системного явища, тому

невідповідність одиниці системним критеріям унеможлилювало її визнання нормативною і, відповідно, введення до реєстру нормативного словника.

Сучасні українські мовознавці, зокрема С.С. Єрмоленко, Т.А. Харитонova, О.Б. Ткаченко, Г.М. Яворська, В.А. Ткаченко, А.М. Шамота, як один із важливих критеріїв нормативності виокремлюють чинник лінгвістичної свідомості – три типи ставлення до норми української літературної мови: «романтичний», «європейський» та «елітарний». «Романтичний» тип розвинувся під впливом «етнографічного підходу» до літературного стандарту, за якого процеси нормування орієнтувалися на народнорозмовне мовлення. «Європейську» модель мовної свідомості простежують переважно у ставленні до запозичених слів. Для «елітарного» типу лінгвістичної свідомості реальні процеси мовного вжитку не вважаються остаточним критерієм норми, натомість пропонують форму, що є витором фахівців, які оцінюють той чи інший варіант щодо його відповідності духові української мови [2: 8 – 10]. Перші два типи ставлення до норми були властиві й для укладачів РУСа, про що свідчить внутрішня лексикографічна критика, а третій тип міг проявлятися під час введення до реєстру «кованих» слів, що потребує детальнішого з'ясування в майбутніх дослідженнях.

Отже, критерії встановлення нормативності мовних одиниць, які були виокремлені на поч. ХХ ст., і якими, імовірно, керувалися укладачі РУСа, зберігають свою авторитетність до сьогодні. Провідними залишаються відповідність одиниці системі мови та частотність її використання в комунікативному процесі за умови авторитетності джерела. Це дає змогу аналізувати лексичну нормативність РУСа на сучасному етапі розвитку української літературної мови.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М. : Наука, 1955. – 401 с.
2. Єрмоленко С.С. Мова в культурі народу (план-проспект) [Текст] / С.С. Єрмоленко, Т.А. Харитонova, О.Б. Ткаченко та ін. // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 3–17.
3. Ицкович В.А. Языковая норма и проблемы кодификации современного русского языка [Текст] : дис. на соискание уч. степени

- доктора филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В.А. Ицкович. – М., 1981. – 306 с.
4. Костомаров В.Г. Некоторые теоретические вопросы культуры речи [Текст] / В.Г. Костомаров, А.А. Леонтьев // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 3–6.
5. Петрищева Е.Ф. К вопросу о критериях нормативности [Текст] / Е.Ф. Петрищева // Вопросы культуры речи. – М. : Наука, 1967. – Вып. 8. – С. 34–40.
6. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль [Текст] / М.М. Пилинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 288 с.
7. Сулима М.Ф. Проблема літературної норми в українській мові [Текст] / М.Ф. Сулима // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132–141.
8. Шерех Ю.В. Нарис сучасної української літературної мови [Текст] / Ю.В. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 404 с.
9. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку [Текст] / Л.В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – 188 с.
10. Cienkowski W. Język dla wszystkich [Текст] / W. Cienkowski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1978. – 366 s.
11. Doroszewski W. Kryteria poprawności językowej [Текст] / W. Doroszewski. – Warszawa, 1950. – 87 s.

MATERIÁLY

XII MEZINÁRODNÍ VĚDECKO-PRAKTICKÁ KONFERENCE

zprávy vědecké
ideje - 2016

27.10.2016 - 05.11.2016

Díl 6

Filologie
Psychologie a
sociologie
Tělesné kultury a
sport
Philosophy

Praha
Publishing House
«Education and Science» s.r.o.

